

Az Arányi testvérek: Arányi Adila és Arányi Jelly

II. rész

Arányi Adila, Berlinből hazatérve Budapestre, különböző európai zenei intézményekkel kezd levelezni, impresszárió nélkül intézve a szerződéseket.

1908 február 10. és 26. között Utrechtben, Hágában, Amszterdamban és Hilversumban ad öt hangversenyt, kísérfője Georges Enderlé. (Fauré- és Brahms szonáták, Saint-Saëns: Rondo Capriccioso, Sarasate: Zapateado és Joachim: Románca.) A kritika kiemeli, hogy nemcsak a virtuozitás van véreben, de a mély érzelmek és a zenei intelligencia is jelen van játékában. (Nieuvedauraut, Hága, 1908. február 12.)

Közben Jelly is szépen fejlődik, Bécsben először 1908 októberében lép fel Adilával és egy énekessel. Adila megengedi Jellynek, hogy szólódarabjait – így a Beethoven koncert első tételét is – Joachim Stradiváriján játssza, majd nagybátyjukra emlékezve előadják Bach kettősversenyét.

Az év őszén sorra kerülő „családi” vállalkozásukra szüleik is elkísérik őket: Triestben (november 12-én), Klagenfurtban, Marburgban, ismét Triestben, majd Goriziában játszanak Hortense (Titi) zongorakíséretével. Itt a Corriere Friulano 1908. november 28-i száma – megerősítve a jó triestzi kritikát – így jellemzi őket: „Adila, a nagy hölgy higgadt, az előadott darabot mindig ellenőrzése alatt tartja, uralja a vonót. Jelly nem: ő él, tűzbe jön, panaszkodik, örül, reszket. Nem korlátozza magát arra, hogy játsszék hangszerén. Se nem irányítja azt, se nem uralkodik felette – ő hangszerével él.”

Az újság megemlíti azt is, hogy mindketten szerények, örömmel, sőt egy kicsit meglepődve fogadták a nagy ünneplést. Ezt a tulajdonságukat mindvégig megőrizték, a beképzeltséget nem tűrték Arányiéknál. Bár édesapjuk jobban kimutatta, ha örömet okoztak neki, mint édesanyjuk, de soha nem dicsérte őket a szemükbe. Ki nem állhatták a művész szobába jövő, ömlengő gratulációkat.

De Adila már Angliára készül. Hála Joachim londoni barátainak, könnyen sikerül is meghívást kapniuk három koncertre 1909 februárjának végén.

Az első hangversenyre Haslemereben kerül sor. Donald Tovey is ott van, hogy gondoskodjék róluk. Zongorán egy ausztrál fiatalember, Frederick Septimus Kelly működik közre, akibe Jelly hamarosan fülig szerelmes lesz. Műsor: Kreutzer szonáta, Spohr duók, Bach kettősverseny, Brahms: Magyar táncok. A közönség megrendülten hallgatja Jelly mélyen átértett játékát, amint Joachim „Románca”-át adja elő. (Ez nem az a darab volt, amit Adila korábban Berlinben játszott, hanem a „Konzert in ungarischer Weise” op. 11 egyik tétele.)

Tovey utána Newcastle-ba, majd Englefield Green-be viszi őket, ahol a Northlands School-ban tanít. Itt találkoznak Pablo Casals-szal, s életreszóló barátságot kötnek.

Hírük gyorsan terjed, a koncertek egymást követik. Négy hónapig maradnak Angliában. Játszanak Oxfordban, a Balliol Hallban, és Cambridge-ben is. Több kisebb londoni fellépés után időszerűvé válik egy igazi bemutatkozás. Erre a Bechstein-Hallban (ma Wigmore Hall), a Wigmore Street-en kerül sor Tovey közreműködésével. Adila és Jelly Bach c-moll (hegedűre és oboára is átírt) kettősversenyét, Adila Vieuxtemps: Ballade et Polonaise c. művét, Jelly Joachim: Románca c. darabját, majd Adila és Tovey Brahms: d-moll szonátáját, Tovey Beethoven Fiszdúr (Op. 78) zongoraszonátáját adja elő.

A kritika (Westminster Gazette, Daily Telegraph, Morning Post) elismerően ír róluk, és sikerükről a berlini és budapesti sajtó is hírt ad.

Az Arányi család 1908 nyarat Ausztriában tölti, a lányok utána Budapesten és Aradon lépnek fel, itt koncertjükön Tisza István miniszterelnök is jelen van.

Novemberben Klagenfurtban át Észak-Olaszországba utaznak. Klagenfurti koncertjükön új műveket is játszanak: Adila Tartini d-moll koncertjét, Jelly Saint-Saëns h-moll hegedűversenyét, valamint Händel két hegedűre írott g-moll szonátáját.

Utána Trento, Ferrara, Verona, majd december 1-jén Padova következik, vé-

gül december 12-én az első genovai koncert (Circolo Artistico), majd egy héttel később a második (Sala Sivori).

Olaszországból Franciaországba utaznak, a karácsonyt Aigues-Mortes-ben töltik, ahol a lányokkal együtt utazó Arányiné Adam nevű bátyja lakik – mellesleg jó amatőr hegedűs –, akit testvére 7 éves kora óta nem látott. Adamnak nincs gyermeke és nagyon szeretné örökbe fogadni Jellyt.

Adila koncerteket szervez Nimes-ben, Montpellier-ben és Avignon-ban. Párizsban 1910. január 16-án – amint a La Chronique Féminine és a Le Journal Musical c. lapokból megtudjuk – sikerrel lépnek fel Madame Edouard Pearson szalonjában, a Marceau avenue-n. (Itt már Paganini La Campanella c. műve is elhangzik.)

Ismét Anglia (Haslemere) következik: a zongorista ezúttal is Kelly. Jelly Mozart Esz-dúr szonátáját, Adila Brahms G-dúr szonátáját és Beethoven G-dúr románcaját játssza.

Két héttel később a Cambridge University Musical Society egyik népszerű koncertjén szerepelnek. (A kritikus itt megdicséri Hortense zongorajátékát, viszont felrója Jellynek, hogy időnként nem eléggé precíz.)

1910 március 15-én Londonban (Grosvenor Square 10.) lépnek közönség elé. Brahms magyar táncainak Jelly általi előadásával kapcsolatban a The Times kritikusa, Joachimra emlékezve megjegyzi: „élénken emlékeztetett azok első előadójának spontán elevenségére.”

Az Arányi család a nyarat Graz közelében, Leobenben tölti, majd őszől ismét koncertek következnek, előbb Budapesten, majd Olaszországban (a korábban már felkeresett városokon kívül Palermóban, Bergamóban, Pármában, La Speziában, Polában és Veronában).

1911-ben Arányiné hazatér Magyarországra, a lányok pedig Angliában, illetve Skóciában töltenek hosszabb időt: 1912 januárjában, Klagenfurt érintésével (itt koncertet adnak) térnek haza Budapestre.

Adila Londonban

Ez év telén Svájcba utaznak, itt Zürich környékén turnéznak. A turné sikeres, de a svájci szervező – akivel Adila előzőleg nem kötött írásos szerződést – a végén nem akar fizetni. Édesapjuknak, Taksonynak kell odautazni Budapestről, hogy a szervezőt jobb belátásra bírja.

Útban Svájc felé Aix-la-Chapelle-ben is fellépnek Fritz Busch vezényletével: Jelly itt játssza először Arthur Somerwell: Konzertstück c. darabját, amit a szerző neki írt. A művet egy évvel később Londonban is előadja zenekarral.

1913-ban szólóestet ad Rómában. Jelly számára az év csúcspontja közös fellépése Pablo Casals-szal, Angliában: Kellyvel együtt adják elő Schubert B-dúr trióját. (Lásd: Macleod i.m. 84. l., levél F. S. Kellytől Arányi Jellynek, 1914. január 14-én.) Jelly játéka a kollégák elismerését is kivívja. Leonard Borwick – akit Casals a legjobb angol zongoristának tart – írja Jellynek 1913. november 21-én: „Sok volt Önben, még ennél is többet sajátított el, és még többet fog elérni... igen nagy öröm számomra látni biztos és kitartó fejlődését előre, és mind feljebb.”

Ernest Walker ír Adilának és Jellynek egy sorozatot „Waltzes for two Violins” címmel, amit Oxfordban, a városházán adnak elő.

Anyagi helyzetük most már megengedi, hogy a Lansdowne Crescent-en bérelt házon kívül még egy kis nyaralót is bé-

reljenek Three Bridges-ben, Crabbet Park közelében. Bekerülnek a londoni előkelő társaságba, és gyakori vendégek a Downing Street-en is.

1914 februárjában Jelly kifecamítja bokáját, és mint angol életrajzírójuk megjegyzi – talán ez lett a fő oka, hogy a háború idejére Angliában maradnak, édesanyjukkal együtt. Hiába utaznak Ostende-be, hogy mielőbb hazajussanak Budapestre, már késő. Visszatérnek Angliába. Taksony, aki Budapesten van, hosszú éveken keresztül nem láthatja családját.

Arányiék, már mint „ellenséges állam polgárai” az angol miniszterelnöknél, Asquiths-nél (ejtsd: eszkvisz) vannak látogatóban Didcot-ban (Oxford közelében), amikor a rendőrség keresi őket. Jelentkezniük kell a rendőrségen. A miniszterelnök maga viszi be őket hivatali autójával, s amíg benn vannak, diszkréten, de jól láthatóan a kocsiban várakozik...

Chelsea-ben, a Beaufort Gardensben vesznek ki lakást. Csakhamar a zenei életben is kénytelenek tapasztalni némi ellenséges hangulatot. Amikor a csellista Felix Salmondot felkérlik, működjék közre Schubert B-dúr triójában Jellyvel, így válaszol: „Inkább játszom egy viperával, mint Arányi Jellyvel.” Ettől függetlenül a háború után igen jó barátok lesznek, gyakran lépnek fel együtt kamarakoncerteken, és hanglemezt is készítenek.

Amikor egy bolti eladó Arányinét – idegen akcentusa miatt – megkérdezi, nem francia-e, ő nyíltan így válaszol: „Nem, ellenséges államból való külföldi vagyok.”

Bár szenvednek az ellenséges hangulattól, de van sok barátjuk, akik mellettük állnak.

A fiatal Aldous Huxley (1894-1963), a később híressé vált angol író (A vak Sámson, Szép új világ, stb.) először 1909-ben találkozik Jellyvel egy Balliol Hall-beli koncerten. Jellyhez írott leveleiben már részben megjelennek azok a filozofikus gondolatok, amelyek későbbi műveit jellemzik. Kis, „buta” verseket ír hozzá, előre figyelmeztetve, hogy ő író, és nem költő.

Most egy ilyen verset adunk közre, megkísérelve visszaadni a 21 éves Huxley költeményének hangulatát (Macleod: i.m. 97-98. l):

*Aldous Huxley: A régi otthon
(Arányi Jellynek, 1915 augusztus)*

*Ebben a ligetben – a mogyorófák de
megnőttek közben! -*

*Hagytam minden kincsem,
Gyermeki csókjaim, nevetésem, szen-
vedésem: -*

*Hogy ha ismét erre visznek útjaim
Átvegyem a jól ismert földtől
Összegyűjtött titkaim, felbecsüljem
kincseim.*

*Eljöttem: sok-sok év pókhálójára
Az Idő szőtte, vékony hálóra
Új tavaszok harmatcseppjei terültek
S az elmúlást borító levelei a halálnak -
Mind tovatűntek. Tisztán, szépen, ra-
gyogón,*

*Mint azelőtt, előttem feküdt a kincs,
láttam: hűja nincs.*

*Kézbe vettem valamennyit, megcsókol-
tam,*

*Visszatettem – és melléjük raktam
Egy új, drága emléket,
Téged.*

Huxley Jellyt „kis zseninek”, az ő „drága, ellenséges külföldijének” nevezi, és kisebb-nagyobb időközökkel később is küldi neki a leveleket Reptonból és Eatonból. De csak baráti kapcsolat fűzi őket egymáshoz, mivel Jelly szíve Cleg Kellyé.

Bár az angol hatóságok a német zenészeket és zeneszerzőket – illetve kisebb mértékben az osztrákokat is – tiltó rendelkezéseknek vetik alá, az Arányi lányok nem esnek ebbe a kategóriába, és hírnevük egyre nő. Adila tanítványokat vesz fel. Kelly kamarakoncerteket szervez Jelly és Casals közreműködésével.

1915 április 24-én Hortense férjhez megy. Chelsea-be, az Elm Park Gardensbe költöznek. Férje, Ralph Hawtrey később elismert közgazdász lesz a Kincstár alkalmazásában. De Titi (Hortense) egészségi állapota miatt – ami sohasem volt egészen stabil – egyre kevésbé bírja a muzsikusi pályával járó terheket, és igen keveset lép fel. Időnként még kíséri testvéreit, így a London Universitynek az 1919-20-as tanévben, a Botanical Theatre-ben rendezett hangversenyén, és 1930-ban, a Repton School-ban adott hangversenyen. Titi egészségi állapota egyre rosszabbodik és 1953-ban meghal. Már nem érthette meg, hogy férjét (1956-ban) lovaggá ütik.

1915 novemberében Adila is férjhez megy. Még a háború elején Knightsbridge-ben sétál, a Harrods közelében, amikor egy fiatalembert látva az a határozott érzése támad, hogy ő lesz az, aki majd feleségül veszi. Nem sokkal később Adila egy vonósnégyesben működik közre, de a csellista meghűlése miatt helyettes jön: az utcán látott, 28 éves Alexandre Fachiri (görög származású, New Yorkban született, amerikai állampolgár, Oxfordban, a New College-ban végzett jogot. Nekrológ: The Times, 1939. március 28.), aki kiváló csellista. Egy ideig mindkét tevékenységét hivatásszerűen végzi, később nagytekintélyű nemzetközi jogász, aki nemcsak Angliában, de Hágában is képvisel ügyeket.

A háború alatt Fachiri édesanyjának házában, a Hans Road-on laknak, Jelly és édesanyja pedig tőlük nem messze, Chelsea-ben, Hawtrey-éknál. Adila hivatalosan 1916 nyarától szerepel Adila Fachiri néven.

Adila és Jelly a háború idején különböző kamaragyüttesekkel lép fel magánházaknál, olyan partnerekkel, mint Leonard Borwick (zongora), Rebecca Clarke (brácsa), Percy Such (cselló), Leon Goossen (később a világ legjobb oboistájaként tartották számon), Lionel Tertis (Primrose feltűnéséig a világ legjobb brácsása), Arthur Williams (cselló), stb.

Jelly barátai segítségével iskolai hangversenysorozatot szervez.

Végre befejeződik a háború. Jelly 1918 november 4-én ezt írja naplójába: „Fegyverszünet Magyarországgal! Magyarország szabad!... Milyen honvágyam van. Bár csak Budapesten lehetnék és örvendezve részt vehetnék mindenben! Mindenkibe beleszeretnék!”

De a háború egy szomorú eseményt is hoz Jelly számára. Nem tér vissza az, akit legjobban szeret. Kellytől egy hegedűre és zenekarra írott művet szeretett volna, de ő egy hegedűszonátát ígért helyette.

Kelly 1915 májusában még elküldi Jellynek vonóstrióját. November 15-én elesik Franciaországban, Beaucourt-sur-Ancre-nál, egy összecsapás során. Emlékére 1919 május 2-án hangversenyt rendeznek a Wigmore Hallban, amelynek műsorán Kelly művei szerepelnek. Jellyt nagyon bántja, hogy a szervezők nem kérték fel közreműködőnek, de ott van a közönség soraiban. Később, a Balliol

Hallban tartott emlék-koncerten, Tovey-val játssza el Kelly hegedűszonátáját. Kelly fényképét a Bechstein zongorán őrzi Jelly mindvégig, Olaszországban, Bellosguardo-ban.

Adila és Jelly háború utáni, első londoni szólóestjére a Wigmore Hallban kerül sor 1919 február 10-én, zongorán George Reeves működik közre.

Az év őszén – szintén a Wigmore Hallban – Jelly Nardini e-moll koncertjét és Elgar 1918-ban írt hegedűszonátáját (op. 82) játssza, a szerző jelenlétében.

A Westminster Gazette lelkesen írja 1919 október 27-én: „Mikor ébred tudatára a hangverseny-látogató közönség annak, hogy Miss Jelly d'Arányiban közöttünk van az egyik legnagyobb élő hegedűművésznő – de talán valamennyi közül a legnagyobb?... Kimagaslik csaknem valamennyi kortársa közül, beleértve még a legnagyobb neveket is.”

Bach d-moll Chaconne-jának újjáteremtő előadásáról pedig így ír: „Valaki egyszer azt mondta a fiatal Joachimról, hogy olyan a játéka, mintha lángok lövellnének ki hangszeréből. A szombati koncert meghallgatása után az ember pontosan érti, mit jelentett ez a megjegyzés.”

Elgar 1920 február 29-én meghívja Jellyt Hampsteadben lévő otthonába, ahol ő Ethel Hobday-jel eljátssza a hegedűszonátát és egy Brahms szonátát.

A látogatás nem sok örömet okoz Jellynek, aki nem kedveli Elgart. Nem tartja nagy zeneszerzőnek és nevetségessnek találja, hogy megkapta az Order of Merit-et, a legmagasabb brit értelmiségi kitüntetést.

„*Elementem Elgarékhoz és játszottam egy csomó, a kora viktoriánus időkbeli való régiségnek; az elején a csontomig átjárt a hideg, és ki akartam rúgni mindent és mindenkit, miközben a Brahmsot játszottam és teáztunk.*”

Jelly később soha nem játszotta Elgar hegedűversenyét. Amikor a szerző megkérdezte tőle, miért nem játssza művét, Jelly így válaszolt: „Túláságosan angol” – de persze nem így gondolta.

Ettől az időszaktól kedvenc zongoristája Ethel Hobday, aki Jelly szerint „igazi ír” volt.

1920 elején Jelly már 27 éves fiatal hölgy, de belül még mindig olyan, mint egy kamasz lány. Valósággal áradnak hozzá a koncert-felkérések.

„*Micsoda elkényeztetett lélek vagyok*”, – írja naplójába 1920 áprilisában – „*micsoda megtiszteltetés, hogy mindig a legnagyobb sikerem van Londonban. Mulatságos az élet. Mókás dolog felvenni a pompás, régi krinolint, amit mama varrt nekem (sötétvörös, olasz anyagból, amihez hosszú, ezüst nyakláncot viselt, gyöngyökkel díszítve), jó szórakozás játszani, vidám dolog, hogy a közönség annyira szeret, és koncert után beszélni, beszélni, beszélni a mamával.*”

A Wigmore Hallban ad szonátaestet Ethel Hobday-jel (Beethoven: c-moll, Mozart: B-dúr Nr. 15., César Franck: A-dúr), C. Franck 1886-ban írt művét négy nap alatt tanulja meg.

Jelly ugyanitt vesz részt 1920 július 20-án Stravinsky: A katona története (1918) c. művének előadásában: a Filharmonikusokból alakult Philharmonic String Quartet egészül ki muzsikussal, a karmester Ernest Ansermet.

Az Arányi család szeretett volna Budapestre utazni, de a Külügyminisztérium Jellynek és édesanyjának – akik magyar állampolgárok voltak – nem adott engedélyt, így csak a többiek mentek.

Jelly először lép fel Londonban, a Promenade koncerteken (ezeket 1895-1941-ig a Queen's Hall-ban, azóta pedig az Albert Hall-ban tartják, a koncertek alapítója Sir Henry Wood karmester), amit a BBC is közvetít. Az éppen lázas, aszpirinnel teletömött Jelly játékaról (Lalo: Spanyol szimfónia) Sir Henry Wood így ír önéletrajzában: „Micsoda egyéniség és micsoda született hegedűs! (My Life in Music, London, 1938-1946, 305. l.)

Sheffieldben és Nottinghamban ad hangversenyt Silotival (Ziloti), a kitűnő zongoristával, a műsoron többek között a Kreutzer szonáta is szerepel.

Jelly közben bővíti repertoárját, megtanulja Dohnányi cisz-moll (op. 21.), 1912-ben írt hegedűszonátáját, Beethoven Tavaszi szonátáját, Malipiero (1882-1973) Canto della Lontanezza-ját, a Corelli-Kreisler Variációkat és más, kisebb darabokat.

1921 januárjában Párizsban, a Salle des Agriculteurs-ban játszik Mozart, Nardini, Sarasate műveket, és a Chaconne-t, a közönség valóságban lábait előtt hever.

Végre az angol külügyminisztérium engedélyezi, hogy Jelly és édesanyja ha-

zautazhassanak Budapestre, és hosszú idő után találkozzanak Taksonnyal.

Otthon keserű hangulat várja őket barátaik és rokonaik körében, ráadásul Arányinénál ekkor kezdenek mutatkozni betegségének jelei, és szanatóriumba kerül. Adila és Fachiri, majd Titi és Hawtrey is Budapestre jönnek. A nyaralás nem nagyon boldog, kivéve egy szempontból, Jelly számára. Felkeresi Bartókot, aki ekkor az I. kerületben, a Gyopár u. 2-ben, Lukács József (Lukács György filozófus édesapja) házában lakik családjával. Játsszanak együtt. Bartókot egészen lenyűgözi Jelly egyénisége és ihletett játéka.

A magyarországi vasutassztrájk miatt Arányiék nyaralásuk végeztével hajóval utaznak Bécsig, s onnan vonattal Angliába. Bartók kikíséri őket a hajóállomásra és a rakparton, Jellyvel beszélgetve, csendben megjegyzi: ír Jellynek egy szonátát, már bele is kezdett.

*

Jelly az iránta megnyilvánuló, egyre fokozódó érdeklődést felhasználva igyekszik új műveket is bemutatni. Glasgow-ban előadja Richard Strauss Esz-dúr (op. 18) hegedűszonátáját.

Néhány héttel később ismét Glasgow-ba érkezik, hogy Mozart egyik versenyművét játssza a Scottish Orchestra-val.

Arányi Jelly

Döbbsenten látja, hogy a plakátokon a Mendelssohn koncert szerepel. A művet ugyan megtanulta 13 évvel korábban, Hubaynál, a zeneakadémián, de sohasem játszotta nyilvánosan. Így a St. Enoch's hotelben nekiül, vonásnemileg kijelöli, megtanulja és memorizálja a koncertet. Rendkívül gyorsan tanul, nem az első és nem is utolsó eset, hogy egy darabbal igen gyorsan kell felkészülnie.

A kritika már külön figyelmet szentel a műsorán szereplő műveknek, a Morning Post 1921 november 25-én így ír a Wigmore Hallban rendezett hangversenyről:

„M. Szymanowsky szeszélyes, ötletes sorrendben előadott két hegedűdarabja rögtön vonzerőt gyakorolt a közönségre tegnap este, a Wigmore Hall-ban, főleg azért, mert Mlle Jelly d'Arányi játszotta. Sem a La Fontaine d'Aréthuse, sem a Tarantella nem számíthatott volna sokra Mlle Arányi párját ritkító technikája, önfeledt, eleven, érzéssel teli játéka nélkül.”

Ezen a hangversenyen Jelly Vivaldi amoll versenyművét is előadja. A művet Nachéz (Naschitz) Tivadar (1859–1930), 1889 óta Londonban élő hegedűművészünk adta ki, ami azért érdemel külön is említést, mert abban az időben Vivaldi művei kevésbé voltak ismertek, koncertőit főleg Bach átdolgozásai révén ismerték.

Amint az Arányi nővérek életrajz írója, Macleod említi, Adila és Jelly már gyermekkorukban érezték, hogy van bennük valami rendkívüli, de Jelly ezzel kapcsolatban elhárította a „zseni” meghatározást, inkább a „szent tűz” kifejezést részesítve előnyben, a hangsúlyt az első szóra helyezve.

Jelly arca és szeme játék előtt, amikor állta alá tette a hangszer, teljesen kifejezéstelen volt. De amint felemelte a vonót, egyfajta szigorúság, komoly és nemes kifejezés ült ki arcára, szemei kigyúltak.

Szókimondó volt, és nem hiányzott belőle a humor sem. Amikor a háború után Felix Weingartner egyik hegedűszonátáját adta elő Londonban (a művet Jelly értékellennek tartotta és kinszenvedést jelentett számára előadása), és a koncert után a szerző gratulációját fogadta, kurtán odavetette: „Ön nem tudja megítélni játékomat úgy, hogy csak ebben a műben hallott.”

Egy másik eset szintén karmesterrel kapcsolatos. Bach „Koncert számozott basszussal” c. művét próbálta Sir Henry Wood orgonakíséretével, amikor döbbsenten hallotta, milyen különös hangok törnek elő a Queen's Hall orgonájából. „Mi a csuda ez?” – szólta oda hegedülés közben az orgonistához, aki saját változatában játszotta a kíséretet, de ezt Jelly nem tudta. „Ez a számozott basszus” – volt a válasz. „Számozatlan basszus” – dűnyögte Jelly maga elé, tovább játszva, és nem törődve az orgonistával.

*

Most lássuk, hogyan ír Macleod Jelly és Bartók kapcsolatáról:

„1921 november 9-én Bartók azt írja Budapestről Jellynek, hogy a hegedűszonáta első két tétele készen van, felesége, Márta már dolgozik a kottamásoláson...”

Úgy látszik, Jelly a Gellért hotelben történt étkezésük alkalmával megkérdezte Bartóktól, nem írna-e valamit hegedűre, szemtelenül hozzátéve, ha szükséges, hipnotizálni fogja, hogy megtegye.

A rákövetkező napon már Bartók fejében voltak a mű témái, és a dunai gőzhajónál mondta neki, hogy hosszú hallgatás után most már biztosabb önmagában. Miközben komponált, elképzelte, milyen hévvel fogja Jelly játszani az első, allegro tételt, milyen szépek lesznek a kantilénák az adagio-ban, és milyen fuoco barbaro módon adja elő a harmadik tétel egzotikus táncritmusait.

Mondta, hogy kizárólag neki írta a művet, és ha nem tudja, vagy nem akarja eljátszani, akkor ő sohasem fogja azt előadni. Calvocoressinek (megj.: zenekritikus, Párizsban és Londonban működött) még nem sikerült megszerveznie londoni látogatását, de nem csinálnának-e együtt egy turnét Magyarországon, a következő őszen? Több puhatolózó kérdést tett fel, hogy válaszra bírja Jellyt, és mondta, válaszolhat angolul, franciául, németül, olaszul, szlovákul, csehül, románul, megjegyezve: »Nem beszélem mindegyiket ezek közül, legtöbbször csak olvasni tudok.« Vagy nem tudna-e Jelly Frankfurt am Main-ba jönni január végén, ahol két színpadi művét fogják bemutatni? Két másik levél rávilágít a két muzsikus anyagi helyzetére.

Bartók nem volt benne bizonyos, hogy egy ilyen turné megvalósítható akkoriban, mivel nem tűnt valószínűnek, hogy a magyar városok eleget tudjanak fizetni; és hogy mit értett »elég« alatt, az abból látszik, hogy megpróbálja Jellyt Frankfurtba vinni, fellépni. »Tudnom kell, fix honoráriumot szeretne-e kapni, vagy pedig az utazási és hotelköltségek megtérítését?... Természetesen megértem, ha nem akarja, hogy veszteséggel záruljon az Ön számára a koncert.«

Miközben elutazott a Pusztára, a Magyar Alföldre, onnan írt Jellynek a hegedű szólamról. Segítségére volt egy kísérleti nyúlként használt hegedűs, aki mondta, játszható a mű, de nagyon nehéz, különösen néhány négy húros arpeggio az első tételben. Kérte Jellyt, gyakorolja azt a zongora szólama alapján, és ha túlságosan nehéznek bizonyulna, ad libitum választási lehetőségeket fog beírni. Ha valami ellentmondás lenne, tartsa magát a zongora szólamában írottakhoz... Úgy látszik, Jelly kérte, írja meg, milyen a naplemente az Alföldön. Így válaszol: »Erre nehéz válaszolni, mert a Nap itt most évekre lenyugodott, és jelenleg nincs szándékában felkelni.«...

Jelly naptárába hónapokkal előre be vannak jegyezve fellépései, és Frankfurt-ra nem kerülhet sor. Adila, Calvocoressi és Jelly próbálják előkészíteni Bartók angliai látogatását. De az időpont csúszik, mivel Bartók áprilisban Párizsba utazik és nem tud két külföldi turnét vállalni. Nem tudna Jelly átjönni Párizsba? Nyaralásáról visszatérve így zárja ezt a levelet: »Most nem írhatok sem ökrökről, sem békákról. Ez a Budapest kibírhatat-

lan város, semmi efféle nincsen itt, ha csak emberi barmok formájában nem, és ezek túl sokan vannak. Keserves látni őket, nem akarok írni róluk.« (Macleod: i.m. 136-137. l.; a felhasznált levelekkel kapcsolatban lásd i.m. 299. l.; a levelek dátumai: 1921. november 9., december 7., december 26., 1922. február 2.)

Most lássuk, hogyan ír Bartókné Ziegler Márta Budapestről 1921 október 19-én a hegedű szonáta megszületésének körülményeiről özv. Bartók Bélánának, Pozsonyba.

„Édes Mami és Irma néni, – soha még ilyen szép »lepetést« (megj.: a meglepetés családi rövidítése) nem kaptam a születésem napjára! Ich bin ganz aus dem Häusel (megj.: Majd kibújok a bőrből) – Béla avval lepelt meg, hogy – komponál! Végre-végre megint, – alig bírtam magammal, mikor reggel megmutatta születésnapjára ajándékol a hegedűszonátát, amin dolgozik. Nem szabad még senkinek tudnia, míg kész nem lesz, – de persze nektek meg kellett írnom, ezt megengedte. Hát kaphat ennél valaki szebb ajándékot? Olyan boldog vagyok, – mennyit félttem, hogy az utolsó évek sok nyomorúsága végleg meg fogja bénítani Béla munkarejét, – s olyan hálás vagyok Arányi Jellynek, akinek a szép hegedülése kiugratta Bélából ezt a (mint meséli) régen szunnyadó tervet. – És mindentől eltekintve, praktikus szempontból is nagyszerű, hegedűs sok van, egy ilyen mű rengeteget könnyít egy-egy koncert-program összeállításán, – a kvartettekkel mindig baj van, mert ahhoz 4 ember kell, sok próba stb., ehhez meg csak egy ember, mert a zongorarészt B. ellátja – Na így, most kiadtam magamból az örömmek azt a részét, ami túlcsordult, – most megyek takarítani, aztán folytatom...» (Bartók B. családi levelei, Bp., 1981, 325.l.)

Bartók 1921. december 29-én többek között ezt írja Cecil Graynek, Londonba: „...végre közölhetem Önnel Kécszkállúm és Fából faragott királyfim bemutatójának dátumát: ápr. 1. Remélem, úgy tudja ügyeit intézni, hogy eljöhessen. Kírándulásom Angliába, ha sikerül nyélbe ütni, vagy e bemutató előtt, vagy utána lesz. Új művet viszem – egy zongorahegedű szonátát -, amelyet egy már régóta Londonban élő, nagyon jó hegedűssel, Arányi Jelly kisasszonnyal fogok előadni...» (Bartók breviárium, Bp., 1974, 242. sz.)

1922 március 14-én Londonban, Hédry ügyvivő (megj.: Macleod chargé d'affaires-nek írja: i.m. 138.l.) otthonában, a Hyde Park Terrace 18-ban, házi hangversenyen lép fel Bartók. Adila és Jelly is közreműködnek. Az új hegedűszonáta után a Spohr duók következnek, majd Bartók játssza néhány saját művét – köztük az Allegro barbaro-t – zongorán, végül Adila és Bartók Beethoven c-moll szonátájával zárják a koncertet. Az igen intrikus Stravinsky is jelen volt a hangversenyen – írja Macleod. (Itt jegyezzük meg, hogy Szathmáry Lajos már említett gyűjteményében – lásd: „Szivárvány” irodalmi, művészeti és kritikai szemle, XVI. évf. 47. sz. 1995/3 – található az a Bartók által 1921. január 8-án Heseltine londoni zeneműkiadónak írt német nyelvű levél, aminek utóiratában Bartók említi, hogy alkalma volt áttanulmányozni Stravinsky 1914-1918 között megjelent műveit. „... kellemetlenül csalódtam bennük, különösen »Ragtime« c. utolsó művében, ami kétségbeesett kísérletnek tűnik, hogy valami újat hozzon, viszont teljesen üres erőlködés.”)

Egyébként a március 14-i koncertről Bartók is beszámol édesanyjának, 1922. március 16-án, Aberystwyth-ből írt levelében (Bartók B. családi levelei, Bp., 1981, 327.l.) „... Tegnapelőtt volt Londonban, a magyar »követ« (vagy konzul?) házában egy »privát koncertem«, Arányiék rendezték. Dacára, hogy nem volt nyilvános, mégis megjelent a »Times« -ben másnap kritika róla, nagyon kedvező... Nyilvános hangversenyem Londonban március 24-én lesz...”

Bartók március 16-án Aberystwythben lép fel. De olvassuk tovább, mit ír Macleod (i.m. 138.l.)

„Aztán Jellyt és Bartókot egy másik privát koncertre hívják meg 31-én a Sydney Place-re, ahol az új mű előadását követően Bartók játszik szólódarabokat, és Jelly és ő a Kreutzer szonátát adják elő.

Az első nyilvános koncertre pénteken került sor az Aeolian Hallban. A BBC közvetíteni akarta az új művet, de Bartóknak kétségei voltak, hogy a mikrofon képes lesz-e visszaadni a valódi hangzást és helyette a Beethovent adták.

Az energikus, barbár hangvételű utolsó tétel eljátszása nagy örömet okozott Jellynek. Egyik bölcs mondása volt: »a ritmus a zene lelke.«”

1922 április 10-én Bartók már Párizsból ír feleségének, Ziegler Mártának:

„Hát a párisi koncert is megvolt! (megj.: április 8-án) Itt ugyan hiányzott a sajgó nagy lármája és valószínűleg hiányozni is fog, de viszont a zenészek jelenléte és lelkesedése tette melegebbé az eseményt a londoninál. Az 5 órákor kezdődő koncert után este 8-kor vacsora volt. Prunieres-éknál (ejtsd prünjér) (sans cérémonie) (megj.: ünnepi külsőségek nélkül), amelyen jelen voltak: Ravel, Szymanowsky és Strawinsky és – Bartók. Szóval – valósággal zenetörténelmi nevezetességű esemény volt (amint Jelly mondja), csak épen még Schönberg hiányzott. Vacsora után jöttek még: Milhaud, Poulenc, Honegger, Albert Roussel, továbbá Marya Freund, Caplet (dirigens) és még sok más zenész és amateur. Ez előtt az igazán válogatott társaság előtt még egyszer eljátszottuk a szonátát. Ravel tőlem jobbra ült és nekem lapozott, tőlem balra Milhaud nézett a kottába, Jellynek Poulenc lapozott. Nagy lelkesedés volt, de nemcsak a szonátáért, hanem Jelly játékáért is. »Mais c'est merveilleux« »c'est extraordinaire«, »c'est (megj.: Hiszen ez csodálatos, ez rendkívüli, ez...) tudj'isten micsoda. Úgy szerették Jelyt, majd megették. De mondta is Jelly, hogy a díszes társaság – a világ legnevezetesebb zeneszerzőinek legalább is több mint a fele – úgy »megihlette őt«, hogy olyan szépen játszottunk, mint még soha. – A szonátáról kijelentették, hogy »c'est une merveille« (megj.: ez valóságos csoda) és hogy az utolsó nem tom hány év legszebb hegedűszonátája (persze a franciák egy kicsit bőkezűek a dicséretben). Ravelnek és Poulenc-nak a 2. és 3. tétel, Milhaudnak az 1., Strawinskynak a 3. tetszik legjobban. Utóbbinak ezt a véleményét csak közvetve tudtam meg, mert ő bucsú nélkül távozott máshová; ma pedig – mikor újra találkoztunk, csak annyit mondott, hogy merveilleux pianista vagyok és hogy nagyszerű új dolgokat találtam ki a hegedűre (technikailag) »vajjon hegedűs vagyok-e«?

Vacsoránál Strawinsky mellett ültem. – Nálam tán valamivel kisebb, sovány emberke, ajkai, orra némileg brutálisak, szeme kissé kidülledt, haja sötét szőkés, hátul gyér. Gigerlisen öltözködik, finom parfüm-illatot áraszt. Kissé brutálisan beszél, a németeket (akik »mindenben tökéletesek«) gyűlöli, állandóan »boche«-oknak (megj.: a „német” szó becsmérlő kifejezése) nevezi. Nem épen szerény –

de érdekes ember, aki azt hiszem, szavával is épügy vág és lebunkóz, mint zenéjével. Persze mindazt nem írhatom meg, amikről beszélünk, de hiszen majd elmondom, jól megjegyeztem magamnak. Ravellal kevesebbet beszéltem – nálam sokkal kisebb, egészen vékony; szarkasztikus beszédű.

Pruniéres emlékkönyvébe beírta nevémet (kottapéldákkal, dátummal), láthatólag nagyon büszke volt ránk illetve jelenlétünkre házában.

Tegnap Madame Dubost-nál játszottunk, Jelly is megvolt hívva 300 frankért. Ez egészen váratlanul jött (mert eleinte csak én voltam szerződötve), nagyon örültem neki, épügy nagy sikerének a válogatott zenészeknél, mert Londonban annyit fáradt értem és annyiszor játszott velem ingyen. Egészen furcsa, hogy a szonátát eddig már 6-szor játszottuk félig vagy teljesen nyilvánosan és hogy Pesten még senki sem hallotta!...” (Bartók B. családi levelei, Bp., 1981, 330-331.l.)

Lássuk most Henry Pruniéres (1886-1942) francia zenetörténész, a La Revue Musicale szerkesztőjének, lapjában május 1-jén megjelent beszámolójának részletét az április 8-i párizsi koncertről.

„A párizsi közönség Bartók Bélát eddig csak kisszámú zongoradarabjából és egy, a múlt évben közepesen előadott kvartettjéből ismerte. A Revue Musicale április 8-i hangversenyén azonban helyes képet alkothatott magának e nagy zenész sokoldalúságáról, erejéről és eredetiségéről...”

Majdnem minden zongoradarabjában megtaláljuk a magyar és román népdalok jellegzetes ritmusait és melizmáit: darabjaiban, szvitjeiben, táncaiban és most elkészült főművében: a hegedűre és zongorára írt Szonátában. Csodálatosan játszotta ezt a Vieux-Colombierben a szerző és egy bámulatos művész, a szerző honfitársa, Arányi Jelly, aki meglepő könnyedséggel győzte le a műben felhalmozott technikai nehézségeket és vissza tudta adni az abban rejelő szenvedélyes líraiságot, kétségbeesést és diadalmas örömet...

Érzésem szerint ez a szonáta a legjelentősebb mű, melyet Európában húsz év óta hegedűre írtak. Hatalmas, életteli alkotás, telve túlárado szenvedéllyel, fájdalommal és örömmel. Roland-Manuel szavait idézve valóban »mestermű ez, kristályosan áttetsző, tiszta és kemény mestermű.« (Bartók breviárium, Bp., 1974., 258.sz.)

Most olvassuk tovább, mit ír Macleod (i.m. 138. l.) Bartókról.

„Azután Bartók Párizson keresztül visszatért Magyarországra, és írt egy másik szonátát Jellynek. Bár a Nr. 1-es szonáta hangnemi megnevezése ciszmoll, a Nr. 2-esé pedig C-dúr, a tonalitás itt nem a hagyományos értelemben értendő. Pierre Citron találóan írta ezekről a művekről: »A tonalitás karó, amihez a kecskét hozzákötik, de a kötél hosszú és a kecske szeszélyes. A kecskék, jobban mondva mindegyik hangszer nagyon szabadon mozog egymáshoz képest.« Bartók azzal a szándékkal fogott hozzá az Első szonátához, hogy mindegyik hangszernek külön témája lesz. (Megj.: lásd a Jellynek 1921 november 9-én írt Bartók levelet. Macleod i.m. 138.l.)

Bartók jobban kedvelte a Nr. 2-es szonátát, amit a későbbi évek során gyakran játszott más Hubay-növendékekkel, mint Szigeti, Székely, Waldbauer. De Calvo-coressi szerint, amikor Szigetivel játszott, kevesebb feszültség volt az előadásban, mint amikor Jellyvel adta elő.

A második szonáta első londoni előadása 1923 május 7-én volt a Contemporary (megj.: kortárs) Music Centerben, amit a háború után alapított a British Music Society. Mindkét szonáta műsorra került. Edwin Evans a zenét »tudatos expresszionizmusnak« nevezte, és dicsérte Jelly »bámulatos érzékenységét, ahogy a gyors egymásutánban következő érzelmi árnyalatokat kifejezte.« A The Pall Mall Gazette – kijelentve, hogy nem lehet eléggé dicsérni mindkét előadót – üdvözli Jelly kivételes fogékonyságát az új művek iránt. (Musical Times, 1922. május 8.)

Akkor Bartók jó sok banánt vitt haza magával, ami Magyarországon ritkaságnak számított. Szerette a gyümölcsöt, a déligyümölcsöt és egyebet, dinner előtt gyakran odament a gyümölcsöstálhoz körülnézni, és vett magának néhányat. (Lásd Adila Fachiri már említett előadásának kéziratát.) De a két szonáta közötti időszakban Bartók és Jelly között a kapcsolat megváltozott.

Jelly félszegnek találhatta Bartókot; a balkáni parasztnak kedvesnek és békétűrőnek tartották, de szenvedélyes is volt és váratlan dolgokat csinált. Mint ahogy 1908-ban szerelmes volt a magyar hegedűsbe, Geyer Stefibe, írt neki egy hegedűversenyt és aztán egyszerre csak titokban feleségül vette egyik zongorista nő-

vendékét, bejelentve szüleinek, hogy ő velük marad ebédre, mert a felesége, és most beleszeretett Jellybe és mindjárt feleségül vett egy másik zongoristát. (Különös spirálvonalak.)

Nem jött ki a feleségével... Magyarországon könnyen ment a válás, de Jelly nem tudott megbarátkozni a gondolattal, hogy feleségül menjen hozzá. Ahol Adila feltűnt, ott sürgés-forgás támadt; ahol Jelly megjelent, ott vidámság volt, de Bartóknak nem volt humorérzéke. Ezért volt minősíthetetlen a viselkedése... Még azt is utálta, ha Arányiék kinevették, és nem volt képes rá, hogy velük együtt nevessen. Ha mondták neki, hogy hibázott az angolban, komoly arcvonásainak csupán kicsiny el-lazításával jelezte reakcióját.

Jelly iránta megnyilvánuló érzései nem mentek túl azon, amit egy régi barát és nagy muzsikus iránt táplál az ember: de ő ezt az elutasítást rosszul viselte. A mértékletes emberek szokásának megfelelően másnap, ebédnél túl sokat ivott. Jelly ettől kijött a sodrából. Ezt írta naplójába: »Az jó és nagyszerű, hogy nekem kellett inspirálnom ezt a remek szonátát, – de úgy látszik, egy nő nem tud egy férfi lelkére hatni anélkül, hogy ne okozna neki nagy bajt. Ez szomorú, nagyon is szomorú, hogy miattam kell szenvednie ennek a nagy embernek.« (Megj.: Maclead i.m. 140.l.)

Jelly egy kicsit bűnösnek érezhette magát. Az elmúlt év októberében szeretett játszani Bartókkal Budapesten, és így mondta: közben kissé naiv módon mindig emlékeztetnie kellett önmagát rá, hogy mindez a felesége előtt történik. Ahogy a születő kacérkodásoknál történik, Jellynek fogalma sem volt róla, hogy már pusztán szárnysuhogásával is megperzseli az emberek szívét.

Valóban szeretett Bartókkal muzsikálni. »Ilyen ritmusa volt!« – mondja, és a ritmus szónál energikus mozdulattal szorítja ökölbe kezét.”

Most olvassuk el Arányi Hortense (Titi) Londonból Budapestre, édesapjának, Arányi Taksonynak 1923. május 14-én írott levelét (a levél Szathmáry Lajos gyűjteményébe került, és ő „Bartók-Bartókról” c. írásával együtt publikálta azt a „Szivárvány” irodalmi művészeti és kritikai szemlében, Chicago-Budapest, XVI. évf. 47. sz., 1995/3.)

„18 Elm Park Gardens S.W.10
1923 Május 14-én

Édes Jó Papám,

Tudom, hogy már nagyon régóta nem írtam, de nagyon elvagyok foglalva. Kis Mama még nem javul és bizony nagyon aggódunk érte. Tegnap ismét a seben jött ki bélsár és ilyenkor szegényke egészen oda van. A láz most e napokban nem volt olyan magas és nincs is olyan hosszú ideig, de azért még mindig van láza és fájdalma. Azt mondják hogy lehet, hogy ki fog gyógyulni, de én nagyon félek a jövőtől. Állítólag van fistulája és azért nem heged be a seb, mert a kiszivárgó bélsár gyulladást okoz és a míg az nincs begyógyulva addig a seb nem hegedhet be. Azt mondják hogy a beoltás használhat. Kétszer naponta jön az ápolónő. Hál Isten a pulzusa jó, de bizony nagyon lefogyott és gyenge is. – Bartók ma megy haza. Volt sikere és csinált is pénzt. Egészen jól viselkedett és sympatikusabb volt. Mi nagy mesternek találjuk és mások is, habár még eddig csak kevesen értik meg. Jellynek nagyon jól mennek a concertek, már jövőre is nagyon kérik. Többször kap L 30 fontot, de bizony nagyon el kell a pénz most szegény kis Mama miatt. Bethlennel (megj.: gróf Bethlen István magyar miniszterelnökkel) összejöttem a Magyar Legationnél (megj.: követség) teán. Az egész dolog hivatalos volt, és ezért csak keveset beszéltem vele, mert nagyon sokan hivatalosan akartak vele beszélni. Csak 3-4 napig volt itt, és nagyon el volt foglalva. Ralph (megj.: Ralph Hawtrey) Szapárynál luncsön volt a hol huszan voltak és így csak éppen hogy össze jött Bethlennel, de nem igen beszélgettek. Kállayval többet diskuráltam a teán. Jellyt is bemutattam nekik. Bethlen nagyon sympatikus nekünk.

Adila nem volt ott mert Mamával maradt. Jellynek nagy sikere volt mikor Bartókkal játszotta a szonátákat. Most jött meg az első szonátája a nyomdából és mindkettő Jellynek van írva. E hó végén Jelly Weingartnerrel fog játszani (Weingartner sonatáját) a mi köztünk legyen mondva nagyon rossz. Eddig 8 borítékot gyűjtöttem össze, de kettőt már régen vissza küldtem, tehát tudtommal eddig 10 jött Petőfi bélyegekkél.

Bartók azt mondja hogy itt a ruhanemű olcsóbb mint otthon, de még nem értem rá körülnézni.

Mama szeretné ha betetted a magyar lapokba Jelly sikereit itt.

Számtalanszor csókol szerető leányod
Titi”

1922 novemberében édesanyja Jellyt Bromley-ba kíséri, ahol más híres művészekkel együtt lép fel. Útban az állomás felé, a taxiban Arányiné arcát könnyek öntik el, de ennek okáról nem ad magyarázatot. Csak később, operációja után (rosszindulatú daganattal operálták), – amikor úgy tűnik, jobban van – vallja be: az volt az érzése, most fogja hallani utoljára Jellyt hangversenyen. És így is történik. Több hónapi betegeskedés következik, majd 1923 június 10-én Arányi Taksonyné meghal.

Amint Arányi Titi utalt rá levelében, Jelly 1923 május 7-én adta elő Bartókkal Londonban a két hegedűszonátát. (Lásd Bartók levelét édesanyjához, London, 1923. május 12.)

Bartók 1923. december 4-én többek között ezt írja édesanyjának Londonból:

„... Londonban annyira nem jutok semmihez, mert az a sok engagement témérdek próbával is jár, amennyiben nem mindig játszom egyedül, hanem gyakran Arányi Jellyvel és Adilával Beethoven hegedűszonátákat és egyebeket...”

1923. december 21-én Zürichből írja: „...Tegnap volt hálistennek az utolsó koncert (Genfben), Arányi Jelly szépen játszott; a publikumnak (csak a zeneegyesület tagjai voltak) azonban hegedűszonátám tulnehéz falat volt... (megj.: az első szonáta.)

Arányiék nagyon mondják, hogy jövőre is és azután is ugyan ennyi szereplést tudnak nekem szerezni Angliában évente. Így hát biztosak lehetünk, ami a jövőt illeti...” (Lásd: Bartók B. családi levelei, Bp., 1981. 340., 345., 347.l.)

1923 decemberében Jelly és Bartók Londonban játsszák a Bartók második hegedűszonátát és a Kreutzer-szonátát. Az utóbbi mű előadásáról a „Truth” kritikusa azt írja, hogy 30 éves emlékei jöttek vissza az előadást hallgatva, amikor egyik szólóestjét Joachim ezzel a művel kezdte (Musical Times 1923. december 5 és 1924. január 1.)

És ezzel véget is ér a két nagyszerű muzsikus, Arányi Jelly és Bartók Béla együttműködése. Bartók 42 éves, Jelly pedig 30 esztendőskor.

A zenetörténet nagy vesztesége, hogy így alakult.

Rakos Miklós

(Folytatjuk!)